

עיראק

בסבך עוצמתה

עפרה בנג'ו*

שבשעה שהרטוריקה של עיראק, בתקופה שקדמה לשני האירועים, היתה מופנית לסכסוך הישראלי-ערבי, האקט המלחמתי כוון דווקא לאזור המפרץ. עיראק במעשיה אלה לא זו בלבד שהעבירה את המוקד מן הסכסוך הישראלי-ערבי אל אזור המפרץ ובכך פגעה במו ידיה בעניין הפלסטיני – אלא שהיא גם סיפקה הוכחות נוספות, למי שעדיין היה זקוק להן, כי סכסוכים בין ערבים לבין איראנים ובין ערבים לבין עצמם יכולים לפגוע ביציבות של המזרח התיכון, לא פחות מאשר הסכסוך הישראלי-ערבי.

הפלישה לכוויית מעוררת כמה תמיהות ומצביעה על פרדוקסים שקשה ליישבם. מדינה שזה עתה יצאה ממלחמה עקובה מדם ושצפוי היה שתתפנה רובה ככולה לשיקום פנימי, כיצד היא פותחת בהרפתקה צבאית נוספת שסופה מי ישרונו? כיצד זה הצליחה עיראק להוליך שולל ולגרום להפתעה נוספת שעה שדרכיה, שיטות הפעולה שלה והצהרותיה היו נהירות לעולם כולו? ואחרון אחרון: מדינה שיצאה בעור שיניה מן המלחמה דווקא הודות לסיוע המסיווי של מדינות המפרץ הערביות ומדינות המערב, כיצד היא קוראת עליהן תיגר עתה ועוד בטרם יישובה את הסכסוך שלה עם איראן?

פעמיים בתוך עשור אחד חוללה עיראק הפתעה רבת. בספטמבר 1980 כאשר פלשה לאיראן, ובאוגוסט 1990 כאשר פלשה לכוויית. ממבט ראשון נראה כאילו שני האירועים הינם אוטונומיים ומנותקים זה מזה, אך בחינה מעמיקה יותר מלמדת על קשר סיבתי מובהק: למעשה, האירוע השני נגזר מהראשון ונועד לתקן את תוצאת התיקו שלו. מעבר לקשר הסיבתי שנעמוד עליו להלן, יש כמה קווי דמיון משותפים ויחודיים לשני האירועים, הנושאים בחובם משמעויות והשלכות שחורגות הרבה מעבר לשחקנים הישירים המעורבים בהם. בשני המקרים נקט משטר הבעת' מהלך שאף משטר עיראקי קודם לא העז לנקוט, וזאת למרות שסכסוך הגבול עם איראן היה עתיק יומין ולמרות שהתביעות על כוויית ימיהן כימי עיראק המודרנית. בשני המקרים יצאה עיראק למלחמה נגד מדינות שנראו חלשות ממנה בהרבה, בתקווה לניצחון קל ומהיר עליהן. אלא שבפועל הפכו מעשי התוקפנות שלה לקריאת תגר על הסדר, המשטר והכלכלה האזוריים ואף העולמיים – ובתוך כך הפכו גם למלכודת אש לעיראק עצמה. נקודה אחרת, לא פחות חשובה

* חוקרת במרכז דיין, אוניברסיטת תל-אביב.
המאמר נכתב בספטמבר 1990.

וחולשותיה

סיום מלחמת איראן-עיראק

נראה שהמפתח להבנת התסבוכת הזאת נעוץ בדרך שבה הסתיימה מלחמת איראן-עיראק, מחד גיסא – ובלחצים הכבדים שפעלו על עיראק להסדר של שלום עם איראן, מאידך גיסא.

תוצאת התיקו שבה הסתיימה המלחמה, הגם שהוצגה כניצחון גדול לעיראקים, לא השיגה את מטרת המינימום שלהם: החזרת הריבונות על שט אל-ערב (עליו ויתרה עיראק בהסכם אלג'יר משנת 1975 שחילק את השליטה לפי קו האמצע של הנהר – התלווג). החזרת הריבונות על שט אל-ערב נראתה כתנאי בל יעבור עבור העיראקים. ראשית, משום שבלעדיה לא יהיה כל טעם ומשמעות למלחמת שמונה השנים, ושנית משום שעיראק היתה נותרת במחנק יבשתי חמור בלא מוצא משלה לים, וכתחליף, לעתים מפוקפק ובוגדני, יהיה עליה לסמוך על חסדיהן של השכנות הסובבות אותה – טורקיה, סוריה, ירדן, סעודיה וכווית. אולם, גם ויתור איראני בעניין שט אל-ערב היה בלתי אפשרי מכיוון שהיה בו משום מתן לגיטימציה לתוקפן וגם פתיחת פתח להפרת הסכמים מצידה של עיראק בעתיד. במשך כשנתיים נעו הצדדים במבוי הסתום בלי שעלה בידם למצוא מוצא, שעה שהלחצים מבית להסדר ביניהן הלכו וגברו.

כמו במקרים רבים אחרים, עיראק נטלה לידה את היוזמה לפרוץ את המבוי הסתום, וזאת מכמה טעמים: ראשית, נראה שהלחצים מבית, לסיום מצב הלא-מלחמה ולא-שלום עם איראן, היו כבדים אצלה יותר מאשר אצל היריב; על עיראק רבצו חובות מעיקים, שיש שאמדו אותם ב־80 מיליארד דולר; לעיראק היו 70,000 שבויים

בידי איראן (לעומת 30,000-50,000 שבויים איראנים בידה); שט אל-ערב, המוצא הכמעט בלעדי של עיראק לים נותר חסום (בעוד שלרשות יריבתה עומד החוף הארוך לאורך המפרץ הפרסי); ולבסוף, כמיליון חיילים עיראקיים נותרו מגויסים ויצרו לחץ כלכלי, חברתי ואף פוליטי חמור למדי. ההכרה שהלמה בשליט עיראק, צדאם חוסיין – כי הזמן אינו פועל לטובתו וכי מצב הקיפאון יכול להימשך שנים ארוכות אם הוא לא יטול את היזמה, הביאה אותו לפתח תוכנית בת שלושה שלבים שעיקריה הם:

א) פתיחה במסע תעמולה אנטי-ישראלי ואנטי אמריקני, החל מראשית שנת 1990, שמעורבות בו נימות איסלאמיות ברורות, במטרה לשבור את חומת העוינות האיראנית ולהבליט את המאחד על המפלג. ב) פתיחת ערוץ הידברות ישיר בין עיראק לבין איראן (שלא באמצעות האר'ם) החל מאפריל אותה שנה. אגרותיו של חוסיין לנשיא איראן, רפסנג'אני, כללו שלוש הצעות חשובות: יציאה למאבק משותף נגד הציונות וישראל, שסכנותיה גברו בעקבות העלייה מברה"מ; הזמנה לפסגה משותפת בין צדאם חוסיין לרפסנג'אני; והחשוב מכל, העברת רמז עבה לאיראן כי הסכם אלג'יר יכול לשמש בסיס למשא ומתן בין הצדדים. ג) הפלישה לכווית ב־2 באוגוסט.

פיתויים לפלישה

אין לדעת מתי בשלה בליבו של צדאם חוסיין ההחלטה על הפלישה; אבל דומה שאין ספק שהיא כבר נפלה בשעה שנשלחו האיגרות לרפסנג'אני, באפריל – שכן המטרה המרכזית והחשובה ביותר לפלישה לכווית היתה

במימוש התביעות הללו? אין ספק שהבעיה הגיאר-אסטרטגית של עיראק הוחרפה, באופן מיוחד, בעת שלטונו של הבעת' – תחילה בשל הוויתור העיראקי על הריבונות על שט אל-ערב (בהסכם אלג'יר 1975), ואחר כך עקב חסימת הנהר מאז פרוץ מלחמת איראן-עיראק (1980) ועד היום. עובדה זו והמילכוד שאליו נקלעו השיחות עם איראן נתנו יתר תוקף ודחיפות להגשמת החלום ההיסטורי. יתר-על-כן, זמינות הכוח בידי עיראק והפער בעוצמה הצבאית בינה לבין כוויית הגדילו את תיאבון ההתפשטות העיראקית והפכו את כוויית לטרף קל. גם הקונסולציה האזורית והבינערבית הפחיתה במידה ניכרת את ההרתעה כלפי עיראק: יציאתה של איראן מן המלחמה כשהיא מותשת ומבודדת הותירה חלל ריק במפרץ, ופגעה במאזן הכוחות באזור. הסיוע המסיווי של כוויית לעיראק במהלך המלחמה הביא לניכור בין כוויית לאיראן והותיר את הראשונה חשופה לשאיפות העיראקיות בלי שאיראן – ה"מגן" המסורתי של כוויית – תרצה לנקוף אצבע לטובתה. ה"ברית" שכתרה עיראק עם מצרים וירדן ותימן (בפברואר 1989) בדמותה של "מועצת שיתוף הפעולה הערבית", אף היא היתה אמורה לשמש ערובה לכך שמדינות ערביות אחרות לא יחושו לעזרתה של כוויית, כפי שאירע ב-1961, עת שליט עיראק דאז – עבד אל-כרים קאסם איים על מדינה זו. לבריטניה שוב לא היו מאחזים במפרץ כפי שהיו לה בימיו של קאסם ועובדה זו שימשה גם היא פיתוי נוסף לפלישה.

אל מערכת האילוצים והפיתויים הזאת התוספו כמה "לקחים" חשובים ממלחמת המפרץ וממדיניותה של עיראק בכלל. לקח אחד היה כי על אף קיומם של אינטרסים חשובים של המערב במפרץ, הוא לא נחלץ לעזרתה של איראן; יתירה מזאת, עיראק תימרנה את מהלכיה כך שבסוף המלחמה עמדו מרבית מדינות העולם לצידה על אף העובדה שהיא היתה התוקפן. לקח אחר היה כי עיראק יכולה לאיים ולבצע תכניותיה והעולם יעמוד מנגד וישתוק כפי שקרה בעת השימוש בנשק כימי נגד הכורדים ובמדיניות הטרנספר הנרחבת שהתבצעה כלפיהם מאז מרס 1988. ניסיונה גם לימד אותה כי היא יכולה לתמרן מדינות רבות בעולם כך שיסייעו לה בתהליך התעצמותה ואף יעלימו עין מפיתוח נשק בלתי-קונווציאלי ומשימוש בו. (הרשת שפרשה עיראק להשגת טכנולוגיה גרעינית חבקה עולם.)

בד בבד עם ההכנות הצבאיות המורכבות והממושכות לכיבושה של כוויית, פתחה עיראק במסע הטעייה מכון – שעיקרו העברת הדגש הרטורי, חודשים רבים לפני הכיבוש – אל זירת הסכסוך הישראלי-ערבי. ההתמקדות בנושא הזה נועדה לשרת מטרות פנימיות וחיצוניות רבות, שהחשובה שבהן היתה הסחת הדעת מהנעשה במפרץ. פעולת הסחה מסוג אחר היתה הבלטת הסכסוך שלה עם כוויית על שאלת מחירי הנפט והמכסות ובכך לגרום לכוויית ולעולם להאמין כי ריכוזי הכוחות שלה על הגבול הכווייתי נועדו ללחוץ על כוויית לוותר בסוגיות אלה ותו לא.

הענקת פיצוי לעיראק על הוויתור המתוכנן על שט אל-ערב – והבטחת מוצא אמיתי לים, שיפתור אחת ולתמיד את בעיותיה האסטרטגיות. מובן מאליו שההשתלטות על כוויית היתה אמורה להניב פירות פוטנציאליים נוספים כמו שליטה על מקורות נפט אדירים; השגת הון עתק והוספת נדבך נוסף לתביעות העיראקיות להגמוניה במפרץ ובעולם הערבי בכלל. אשר להנמקות שעיראק סיפקה למעשה הפלישה: היתה ההנמקה האידיאולוגית – הצורך להביא לאיחוד ערבי – וההנמקות ההיסטוריות; תיקון עוול היסטורי שנעשה על-ידי האימפריאליזם הבריטי, שקרע את כוויית מעל עיראק והכניס את עיראק עצמה לסד יבשתי. (כוויית היתה לפרוטקטורט בריטי עוד בשנת 1899, כעשרים שנה לפני הקמתה של עיראק המודרנית.) טיעונים אלו מצאו בוודאי הדים חיוביים בציבוריות העיראקית, הן משום שתורת הכוח והתורה הפאן-ערבית היו משוקעים בה היטב, והן משום שהתביעות על כוויית היו משותפות למשטרים עיראקיים רבים – ולא רק למשטר הבעת', שהחיה ואף מימש אותן.

נשאלת אפוא השאלה מה גרם לכך שדווקא משטר הבעת' – ואף לא אחד מקודמיו – הלך "עד הסוף"

סינתם של חסרי-הכל בעולם הערבי כלפי מדינות הנפט היוותה בעבר ותהווה גם בעתיד כר פורה לדמגוגים רודפי-כוח, המבטיחים כי יתמכו בהקצאה פן-ערבית צודקת יותר של הון ומשאבים

היכן טעתה עיראק?

המלחמה על כווית יכולה להיחשב אולי לקצרה בהיסטוריה. אך כשם שהניצחון היה מהיר וקל כך נעשה יותר ויותר קשה להחזיק בו ולבססו. תגובת העולם היתה שונה לחלוטין מכפי שציפתה לה עיראק. והשאלה היא, אפוא, היכן טעתה עיראק במהלכה ובחישובה? דומה כי הטעות החמורה ביותר היתה בכך שבגדאד לא הסתפקה בנגיסתה את כווית – ופתחה מיד באיום גם על ערב הסעודית. אם היו לה כוונות תוקפניות ואם לא, די היה באיום עצמו כדי להביא להתגייסות כללית נגדה. לתודעתו של העולם חדרה סוף סוף ההכרה כי צדאם חוסיין מאיים וגם מקיים. מסע האיומים שניהל חוסיין כ"פעולת ריכוך" לפני הכיבוש הגביר בהרבה את ה"אמינות" הכוחנית הזאת. המקרה של כווית היה גם שונה מכמה בחינות מהמקרה של איראן; כך למשל, כווית לא איימה על עיראק ולא על שום מדינה אחרת – בעוד שאובדנה פגע באינטרסים של רבות ממדינות העולם, שעמדו להיות נפגעות ביתר שאת, אם מסע הכיבושים היה מגיע גם למדינות המפרץ האחרות. כן יש לזכור שלא מלחמה בין שני כוחות, פחות או יותר שקולים, כפי שהדבר היה בין איראן לעיראק – כהרי בליעה של מדינה אחת על ידי מדינה אחרת. כיבושה של כווית אף הציב אתגר למערכת הבינערבית, שהיה מן החמורים ביותר שידעה מעודה. לא זו בלבד שעיראק עברה על כל הקודים המקובלים במערכת וקרעה קצורי עקביש את כל הבריתות האזוריות, אלא שהיא גם נתנה גושפנקא לזן חדש של פאן-ערביות: איחוד על-ידי כיבוש, שהיה יכול להיות תקדים מסוכן למקרים דומים בעתיד. חומרתו של המעשה והטוטליות שלו; הפגיעה באינטרסים של מדינות ערביות אחרות על-ידי עצם הכיבוש, האיומים על קיומם ומעמדם, כל אלה הציבו כמה מהמדינות הערביות ובראשן מצרים, היריבה ההיסטורית, בראש החץ להתנגדות לכיבוש. גם השינויים במערכת הגלובלית – קרי ההפשרה הבינוגושית – לא נלקחו בחשבון די הצורך, כך שצדאם חוסיין מצא עצמו מול חזית מיוחדת במינה שכללה מזרח ומערב לראשונה מזה עשרות בשנים.

הקרב על כווית נמצא עדיין בעיצומו ואין לדעת לאיזה כיוון יתפתח וכיצד יוכרע. מכל מקום, כבר עתה ניתן להצביע על מערכת של מילכודים פנימיים שבגדאד נתונה בהם – ושעלולים להכביד על פתרונות אפשריים בעתיד. לעיראק יש מבנה מאוד מורכב של מעטפת חיצונית חזקה ותוך חלש. לדוגמה: המערכת הארגונית חזקה מאוד, אך הלגיטימציה שיש לה בקרב העיראקים היא חלשה למדי; הצבא העיראקי הוא מן הגדולים והחזקים בעולם, אך הוא נשען על מערכת כלכלית שעומדת על סף התמוטטות. עיראק, מאז הקמתה, טיפחה את מיתוס הכוחניות, אולם מיתוס זה בא לחפות על חולשות מבניות בחברה העיראקית על כל מרכיביה. חולשות אלה והאלימות המאפיינת את הפוליטיקה העיראקית דוחפות את המדינה להגביר את הכוחניות שלה – ולהגיע לפתרונות דראסטיים שאחד מהם היה כיבושה של כווית.

אכן, כפי שראינו, מעשה זה נועד לפתור מצב גיאוגרפי אסטרטגי בלתי נסבל של מדינה ענקית שהפכה להיות שבויה בידי שכנותיה. מכאן עולה בבירור שכדי לפתור אחת ולתמיד את בעיותיה של עיראק, ובראשן את הסכסוך עם איראן, היה צריך, לכאורה, לתת לגיטימציה ליציאה ממשית שלה לים, על-ידי העברת שני האיים הכווייתיים ורבה ובובין לעיראק, או הסדר דומה אחר. אך כאן בדיוק טמון המילכוד, שכן יהיה בכך משום מתן הכשר לכוחניותה של עיראק ולמגמות ההתפשטות שלה. כמו כן, פתרון של פשרה ישאיר על כנם את מכונת

כווייתים נושאים תמונה של האמיר המודח שלהם לפני שגרירות עיראק בלונדון

המלחמה העיראקית ואת האיש שפעל יותר מכל שליט עיראקי אחר לשיכלול מכונה זו ולעשיית שימוש תכוף בה. אבל דומה שגם סילוקו או הסתלקותו של צדאם חוסיין לא יפתרו את הבעיה מהשורש. זאת משום שבעיית המוצא לים הנה בעייה אמיתית שכל שליט עיראק שיחליף אותו יצטרך להתמודד איתה. גם העובדה שדור עיראקי שלם התחנך על ברכי התורות הללו, תקשה על עקירתן במחי יד אחת, ועל הפיכת עיראק לגורם מתון באזור.